

**Renata Kucharzyk**

Polska Akademii Nauk

Instytut Języka Polskiego, Kraków

ORCID 0000-0003-3197-0336; e-mail: renata.kucharzyk@ijppan.pl

## **Zdania typu *ono grzmi* w gwarze jednej wsi małopolskiej**

**Abstrakt:** Przedmiotem artykułu są zdania typu *Ono grzmi*; *Ono się błyska* występujące w składni gwarowej. Zdania wyrażają tę samą treść, co w języku ogólnym zdania: *Grzmi*; *Błyska się*. W polszczyźnie ogólnej zatem są to zdania bezpodmiotowe, a w gwarach pozycję podmiotu zajmuje semantycznie pusty zaimek *ono*. Podstawę analizy stanowią teksty gwarowe zebrane w małopolskiej wsi Rzepiennik Strzyżewski. Wybrane zdania są analizowane w perspektywie semantycznej i formalnej.

**Słowa kluczowe:** gwar, konstrukcje składniowe z zaimkiem *ono*, pusty podmiot.

**Abstract:** Sentences of the type *ono grzmi* in the local dialect of one village in Lesser Poland. The subject of this article are sentences like *Ono grzmi*; *Ono się błyska* occurring in dialect syntax. The sentences express the same content as in the general language sentences: *Grzmi*. *Błyska się*. In general Polish, therefore, they are subjectless sentences, while in dialects the position of the subject is taken by the semantically empty pronoun *ono*. The basis for the analysis are dialect texts collected in the Lesser Poland village of Rzepiennik Strzyżewski. The selected sentences are analysed from a semantic and formal perspective.

**Keywords:** dialect, syntactic constructions with the pronoun *ono*, empty subject.

### **1. Przedmiot i cel analizy**

Przedmiotem artykułu są zdania typu *Ono grzmi*; *Ono leje*; *Ono się błyska*, które jeszcze można usłyszeć w niektórych gwarach. Wyrażają one tę samą treść, co w języku ogólnym wypowiedzenia: *Grzmi*; *Leje*; *Błyska się*. W polszczyźnie ogólnej zatem są to zdania bezpodmiotowe, a w gwarach pozycję podmiotu zajmuje semantycznie pusty zaimek *ono*.

Rozważania oparto na ekscerptach z wypowiedzi mieszkańców Rzepiennika Strzyżewskiego – wsi leżącej w powiecie tarnowskim. Gwara tej miejscowości należy do gwar Małopolski południowej nizinnej według koncepcji Kazimierza Nitscha (1968), a według Stanisława Urbańczyka – do gwar Pogórza wschodniego (Urbańczyk 1953).

Wypowiedzi pochodzą z lat 1996–2024, w części były to nagrania, a w części – teksty zanotowane z pamięci. Materiał badawczy pozyskano w sytuacjach nieoficjalnych,

w czasie swobodnych rozmów. Z nagrań i tekstów wyekscerpowano 95 zdań z komponentem *ono* w funkcji innej niż funkcja zaimka osobowego rodzaju nijakiego. Wybrane zdania będą przedmiotem analizy przede wszystkim w perspektywie semantycznej, w mniejszym zakresie – formalnej. Spróbujemy odpowiedzieć na pytanie, jakie treści są przekazywane z wykorzystaniem omawianej struktury syntaktycznej. Celem artykułu jest także zgromadzenie i utrwalenie możliwie wielu przykładów zdań z *ono*, które w języku badanej miejscowości w przeszłości występowały powszechnie, ale współcześnie mają wyraźnie recesywny charakter i zapewne wkrótce wyjdą z użycia.

## 2. Zdania z *ono* w polszczyźnie historycznej i w gwarach

Zdania z zaimkiem *ono* pełniącym funkcję pustego podmiotu gramatycznego występowały w polszczyźnie historycznej. Krystyna Pisarkowa podkreśla: „Rzadkim archaizmem, który utrzymał się w niektórych gwarach, a w polszczyźnie literackiej poświadczonym tylko w pierwszej połowie XVI w., jest zaimek *ono*, jako podmiot formalny, treściowo nieokreślony” (Pisarkowa 1984, 29)<sup>1</sup>. Halina Koneczna przytacza przykład z drugiej połowy XVI w. i stwierdza: „U Kochanowskiego w «Trenach» spotykamy się z takim pozornym podmiotem *ono*: Wszystko próżno! Macamy, gdzie miękcej w rzeczy, A *o n o* wszędy ci ś n i e! Błąd – wiek człowieczy” (Koneczna 1958, 93). Jako element semantycznie pusty, redundantny został usunięty ze schematu składniowego w języku ogólnym, zachował się natomiast w gwarach (Kałkowska 1979, 337). Współczesna polszczyzna ogólna takich wypowiedzi nie notuje<sup>2</sup>.

Występowanie omawianego modelu składniowego w gwarach potwierdzają stosunkowo nieliczne opracowania dialektologiczne. W gwarach łowickich to zagadnienie składniowe przedstawiła H. Koneczna (z domu Świdarska) w pracach wyłącznie poświęconych gwarze bądź na marginesie ogólnych rozważań składniowych (Świdarska 1929; 343; Koneczna 1948; 1949; 1955; 1958; 1961)<sup>3</sup>.

Badaczka, przedstawiając charakterystyczne cechy składni gwar okolic Łowicza, stwierdza:

Inaczej niż w języku literackim, a podobnie jak w językach angielskim, francuskim i niemieckim, gwara łowicka (inne gwary polskie chyba w mniejszym stopniu) wytworzyła sobie w zda-

<sup>1</sup> To stwierdzenie dokumentuje cytatami z *Żywotu człowieka poczciwego* Mikołaja Reja, por. np.: „czasem jako ono powiedają na ostatecznym swoim szczeblu stoisz”.

<sup>2</sup> Tomasz Karpowicz o zdaniach typu *Grzmi; Błyska się; znowu zagrzmiało* pisze: „Co prawda mają one z pozoru cechy form trzeciej osoby liczby pojedynczej rodzaju nijakiego, ale połączenie ich z zaimkiem *ono* prowadzi do uzyskania konstrukcji nielogicznych czy niepoprawnych” (Karpowicz 1999, 102).

<sup>3</sup> Do badań H. Konecznej odwołują się autorzy *Gramatyki historycznej języka polskiego* (Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1981, 399), omawiając zagadnienie zdań bezpodmiotowych. Oprócz cytowanych za H. Koneczną przykładów konstrukcji z *ono* występujących w gwarze łowickiej, podają jeden przykład z gwary lasowskiej: „Na święty Piotr i Paweł idzie w piekle dęsc; to *óno* i na ziemi idzie”. Zenon Klemensiewicz także w późniejszych opracowaniach dotyczących zagadnień składniowych przywoływał badania Haliny Konecznej, por.: „W gwarze łowickiej notuje się swoiste konstrukcje, które [...] zawierają formalny podmiot w postaci nijakiego zaimka *ono* (por. niem. *es*, franc. *il*), *óno grzmi; óno sie galancie ociepleło; óno samo my sie prace* (Klemensiewicz 1967, 50).

niach bezpodmiotowych tzw. pusty podmiot: *óno*. Tylko że w zachodnioeuropejskich językach nie można tego pustego podmiotu opuścić – trzeba zawsze powiedzieć *it rains, il pleut, es regnet*, natomiast w gwarze łowickiej panuje swoboda – można powiedzieć *pado*, ale częściej mówi się: *óno pado* (Koneczna 1961, 18)<sup>4</sup>.

Na występowanie zdań z formalnym podmiotem *ono*, np. *óno fest mrozi*, w gwarze Domaniewka koło Łęczycy wskazuje Mieczysław Szymczak (1962, 212). Przy okazji omawiania zdań bezpodmiotowych podaje bardzo liczne przykłady zdań zawierających tę strukturę składniową.

Zofia Klimajówna, analizując właściwości składniowe mowy mieszkańców wsi w okolicach Dąbrowy Tarnowskiej, zauważa występowanie zdań typu *Óno bije jesce* [pada deszcz – R.K.]; *Cosik będzie, bo óno sie tak zachmurywuje*. Nie rozpatruje ich jednak osobno, tylko włącza w rozważania o występowaniu zaimków w funkcji podmiotu w zdaniach mówiących o siłach nadprzyrodzonych<sup>5</sup>. Łączy to ze zjawiskiem tabu (Klimajówna 1964, 35–36).

Aleksander Doros, na marginesie rozważań o werbalnych konstrukcjach bezosobowych w języku rosyjskim i polskim, czyni kilka uwag o *ono* w funkcji pozornego podmiotu. Inaczej niż poprzednicy nie uważa, że jest to zaimek. Podkreśla, że „nie można go traktować jako zaimka, lecz raczej jako formant występujący niekiedy w językach słowiańskich w charakterze formalnego wskaźnika bezosobowości zdania” (Doros 1975, 82). Podobnie jak H. Koneczna uważa, że zdania z *ono* mają paralelną strukturę co konstrukcje spotykane w innych językach indoeuropejskich, np. *es regnet, il pleut*.

Do interesującego nas tu zagadnienia odniósł się również Tadeusz Brajerski. Badacz, omawiając konstrukcję składniową z *Rozmyślań przemyskich*, w której występuje pusty podmiot *ono* (*a ono jemu było przykazano*<sup>6</sup>), stwierdza:

Znamy ten formalny podmiot z gwarowych zdań „bezpodmiotowych” (tzn. nie wykazujących nazwy wykonawcy czynności czy podmiotu stanu kongruentnej z orzeczeniem): *Óno nawet nie bardzo grzmiało, tylko sie błyskało strasznie. Óno mi sie tak tylko powiedziało. Óno tag bardzo nie było napalóne w tym piecu*. itp. (Żółkiewka, były powiat krasnostawski) (Brajerski 1977, 18).

Władysław Miodunka, badając imiesłowcy przysłówkowe w gwarach, również zwrócił uwagę, że w języku mieszkańców wsi występują konstrukcje bezpodmiotowe, jak pisze – „mające na celu usunięcie odpowiedzialności za wykonaną czynność” (Miodunka 1970, 105) i podaje przykład: „Ono sie samo rozbiło, naprowde!”. Niestety nie podaje miejscowości, z której ta wypowiedź pochodzi.

<sup>4</sup> Ze względu na to, że w wykorzystanych źródłach cytaty gwarowe były zapisywane według różnych konwencji, przytaczam je tutaj w zmodyfikowanej, uproszczonej pisowni, rezygnując m.in. z oznaczania labializacji. Wiernie oddanie cech wymowy gwarowej ma znaczenie drugorzędne w kontekście analiz składniowych.

<sup>5</sup> Trzeba dodać, że chodzi o mentalność ludu na dawnej wsi, ponieważ zjawiska pogodowe występujące w podanych przykładach trudno ze współczesnej perspektywy ocenić jako rezultat działania sił nadprzyrodzonych.

<sup>6</sup> „Ale kako śmiał Piotr święty uderzyć, a ono jemu było przykazano [...] nie przeciwieć się we złem. Rprz 351 (638)”.

Zofia Trojnar, charakteryzując składnię Markowej, także wskazuje na występowanie w zdaniach nieosobowych formalnego podmiotu *ono*, np. „*Ono bedziy łoło. Ono było w gazeci pisane*” (Trojnar 1993, 371–372).

Janusz Rieger i Lidia Nepop również dokumentują „używanie «nieokreślonego» zaimka *ono*” w gwarach polskich w obwodzie Chmielnickim na Ukrainie (Rieger, Nepop 1999, 140), np.: *Ono zapiekło mnie; I ono wylowało sie*.

Szerzej o interesującej nas konstrukcji składniowej w 2021 r. wypowiedział się Tomasz Kurdyła przy okazji omawiania funkcjonowania niektórych zaimków w gwarach Małopolski południowo-wschodniej. Wskazał na specyficzną funkcję zaimka *ono*:

Owa osobliwość dotyczy funkcji składniowej zaimka osobowego *ono*, który, prócz pełnienia tych samych funkcji co w polszczyźnie ogólnej, używany jest też w funkcji szczególnej – podmiotu w wypowiedzeniach, które w języku ogólnopolskim mają postać wypowiedzeń bezpodmiotowych, opisujących zazwyczaj zjawiska i stany atmosferyczne oraz stany i zjawiska fizyczno-psychiczne dotyczące człowieka (Kurdyła 2021, 194).

Podał kilka przykładów z Niżnej Łąki na Podkarpaciu: *Ono by tak nie bolało, jakbym ręką nie ruszała; Ono będzie łało; Ono by było ciepło, jakby nie wiało; Ono jak zacznie wiać, to zakurzy* (‘zawieje’) *całą drogę* (Kurdyła 2021, 194).

## 2.1. Geografia występowania wypowiedzeń typu *ono grzmi* w gwarach polskich

Według *Małego słownika gwar polskich* interesujące nas użycia *ono* występują w dialektach małopolskim i mazowieckim (MSGP 2010, 172). Rzeczywiście, w kartotece *Słownika gwar polskich* PAN (KSGP), na podstawie której opracowano MSGP, najwięcej jest poświadczeń zdań z *ono* właśnie z tych dwóch dialektów. Por.:

- z Małopolski, np.: *Ono sie ta doś biere ku temu śniygowi* (zanosi się na opady śniegu) (Limanowskie); *Óno ta będzie lepi, ino Maryśka podrośnie* (Hyżne k. Rzeszowa); *Óno sie rozchmurzo, chyba nie będzie dyszcza* (Brzozów); *Ono sie ji widziała krzywda; Ono sie coś tak rozłoło ji będzie łoć* (Podleszany k. Mielca); *Juz sie poli, bo juz wchut wiatier zaniós, a jak cicho, to óno tak nie niesie tych wchutów* (Giełczew k. Krasnegostawu); *Ono ta, wycie, zawse lepiej mieć kiele tele skoły* (Podhale, Stopka 1898, 164); *A ono przecię będzie dys(c)* (ok. Czchowa, Kosiński 1915, 30); *Jakże się tyż stało ono z tem waszem grontem* (Zaczarnie k. Tarnowa, Gawin 1904, 46); *Óno zacyno mżyć* (Byczki k. Skierniewic, Dejna 1978, 274);
- z Mazowsza, np.: *Óno jak sie stale przykłada, to sie pali* (Huszcza k. Białej Podlaskiej); *Ono, widzis, pada i pada* (Wysocze k. Ostrowi Mazowieckiej); *Óno jak groch dawać kurom, to odechco siedzieć; Óno w nocy to nie padało sie zdaje* (Janiki Młode k. Ostrołęki).

Ponadto KSGP notuje kilka przykładów z Wielkopolski<sup>7</sup>: *Óno bydzie padać; Óno sie wom, chłopoki, młodzi, kto wi, czy nie robi sie dyszcz* (Kramsk k. Konina); *Óno ma sie*

<sup>7</sup> Halina Koneczna podaje przykład z Boleszczyna w powiecie tureckim: *Óno nie patrzy na pogodę* (Koneczna 1958, 72).

*na lato, widocznie, że te lato będzie, bo już jest ciepło* (Dąbkowa Parowa k. Rypina, Perczyńska 1975, 92). W opracowaniu Niny Perczyńskiej można znaleźć liczne przykłady omawianej konstrukcji (Perczyńska 1975, 20, 21, 92, 135, 143), ale autorka ich nie analizuje.

Trzeba jednak zauważyć, że materiał zbierany do celów leksykograficznych nie jest najlepszą podstawą do analiz składniowych. Na pewno systematyczne badania nakierowane na zjawiska składniowe dostarczyłyby więcej materiału i pozwoliły na bardziej precyzyjne ustalenie zasięgów występowania interesującej nas struktury.

### 3. Zdania z *ono* w gwarze Rzepiennika Strzyżewskiego w perspektywie semantycznej

Zebrany materiał gwarowy przypisano do kilkunastu grup semantycznych. Posłużono się tu klasyfikacją znaczeniową wypracowaną przez H. Koneczną dla prezentacji zdań bezpodmiotowych w gwarze łowickiej (1949)<sup>8</sup>. Ten sposób porządkowania materiału gwarowego powtórzył M. Szymczak (1962) w odniesieniu do gwary Domaniewka.

#### 3.1. Zdania odnoszące się do zjawisk w przyrodzie

*Óno leje; Óno leje jak fras; Óno nie leje, ino tak mamzi; Óno chyba nie będzie dysca; Óno sie rozleje, na pewno sie rozleje [zacznie padać – R.K.]; Óno wnetki poleje; Óno sie widziało, że poleje, a nie leje; Óno tak pralo śniygim, żeś drógi nie widzioł; Óno jes podobne na dys; Óno jesce trzepnie dyscem; Óno grzmiało strasnie w nocy; Óno sie mo na pogode; Óno ta kiedysi świtnie [rozpogodzi się – R.K.]; A óno przecie nie będzie tak loło i loło; Óno sie pochmuralo; Óno nie jes tak ciepło; Óno jes doś przyjemnie na polu; Óno prawie sie ściymniulo; Óno sie juz miało ku wieczorowi, jak Jasiek przysed; Óno sie juz robi widok; Óno po Nowym Roku to dnia przybyndzie.*

#### 3.2. Zdania odnoszące się do innych zjawisk w świecie zewnętrznym postrzeganych przez zmysły

*Óno buło ciymno jak fras w ty izbie; Óno cymsik tu jedzie [coś tutaj śmierdzi – R.K.]; Óno go nie buło dobrze słyhać; Óno w stary chołpie to strasulo.*

#### 3.3. Zdania odnoszące się do stanów fizycznych i psychicznych człowieka<sup>9</sup>

*Óno tak mie w nocy bolało, zem nijak ni mogła ulezeć; Óno mie nie świnyndzi, ino tak scypie; Óno mie cegosi tak zamrocuło; Óno w gardle go dowiło; Óno go poraziulo i sie*

<sup>8</sup> H. Koneczna wydzieliła 14 grup semantycznych, tu pominięto jedną ze względu na brak w materiale zdań ją reprezentujących.

<sup>9</sup> H. Koneczna zauważa, że „nazwa odczuwającej je osoby występuje w bierniku lub celowniku” (Koneczna 1949, 40–41).

*nie skrzywi; Óno go zacięło trzęs; Óno mi tak zatyko; Óno cegosi mi w nocy prze-furo-wało [o bieguncie – R.K.]; Óno mi było dziwno, cego nie przysed; Óno mi sie samo krzy-cy, jak se o niym pomyśle; Óno mi sie tamok nie widziało [nie podobało mi się tam – R.K.]; Óno mi sie już uprzykrzuło te kacki skubać.*

### 3.4. Zdania wyrażające pomyślny lub niepomyślny układ warunków życiowych

*Óno sie teraz ludziom dobrze żyje, nie to co zaraz po wojnie; Óno sie ji tam dość da-ruło; Óno na robocie jes zawsze lepi, jak na gospodarce; Óno jesce sło wytrzymać, nie było tak źle; Óno nie jes tutaj źle.*

### 3.5. Zdania wyrażające stosunek mówiącego do różnych zagadnień

*Óno sie mi widzi, że żniwami trza jesce pockać, bo mokro; Óno sie mi widzi, że tu cosi gorzkie jes; Óno sie mi widzi, że wnetki zydzie na dziady; Óno sie mu widziało za drogo; Óno tak nie bedzie, jak sie tobie widzi; Óno jakosi bedzie [jakoś to będzie – R.K.]; Óno ci sie tak dobrze godo, ale to nie śpas samemu tyła zesiyc; Óno byłoby co robić, ino żeby człowiek siudy miał.*

### 3.6. Zdania wyrażające możliwość, konieczność, obowiązek lub stosowność

*Óno ni móz (nie można) go namówić na mlyko; Óno nie kce być inacy [nie chce być inaczej – R.K.]; Óno trza by krowom zielyniny usiyc; Óno trza umiełać na chlyb; Óno sie musi robić za porządkiem, a nie jak sie komu widzi; Óno ni mozno tyle soli dawać; Óno ta zowdy lepi zawcasu wszystko popłacić.*

### 3.7. Zdania wyrażające skutek, wnioskowanie o czymś

*Óno tak wysło, że som musiał tamok jechać; Óno sie widziało, że sie zapoli ze złości.*

### 3.8. Zdania z różnymi jednostkami miary, komunikujące czas, odległość, wagę itd.

*Óno już bedzie że dwajścia lot, jak Hanki ni ma; Óno już bedzie wiynicy jak miesiąc, jak jes w śpitalu; Óno bedzie że piynć kilometrów do kościoła; Óno jes że dwajścia kilo w tym worku; Óno było że dwa korce ty pszenicy; Óno chyba bedzie dziesi że pół metra we worku; Óno było dość daleko że przystanku do śpitala; Óno mi dość dugo zesło u doktora.*

### 3.9. Zdania, w których mówiący opisuje przebieg czynności, nie podając jej przyczyn

*Óno sie cegosi nie kce polić; Óno zwali sie po tyk dyscak, na pewno zwali sie [o ko-nicznynie – R.K.]; Óno sie mi skiklało; Postawie rosół, óno sie bedzie gotowało, a jo póde do stajnie; Óno go w lejsie zabiulo.*

**3.10. Zdania bezpodmiotowe „dla usunięcia odpowiedzialności z siebie, dla zaznaczenia niepewności albo też bierności osoby, która wprawdzie wykonała jakąś czynność, ale jakby bez pełnej świadomości, albo którą spotkały pewne fakty bez udziału jej woli” (Konieczna 1949, 43)**

*Óno sie mi ino tak powiedziało; Óno sie tu nakrusuło fes; Óno mi sie juz całkiem zniściuło; Óno sie mi rozdarło.*

**3.11. Zdania, w których mówiący dla umniejszenia wartości własnego wkładu pracy używa wyrażeń bezosobowych**

*Sucho jest, ale óno sie jakosi zorze tyn zogón.*

**3.12. Zdania oznaczające czynności powszechnie wykonywane i stany powszechnie przeżywane**

*Óno w nocy sie nojlepi śpi; Óno jak sie robi, to ubywo.*

**3.13. Zdania wyrażające brak czegoś, ubywanie lub przybywanie czegoś**

*Óno mi na wszystko casu braknie; Óno z kupki to chybko ubywo (o wydawaniu pieniędzy).*

#### **4. Semantyczne i pragmatyczne aspekty funkcjonowania struktur z *ono* w gwarach**

Zdania z zaimkiem *ono* w funkcji pustego podmiotu wpisują się w rozważania o bezpodmiotowości w gwarach. Jadwiga Konieczna, omawiając składnię gwarowych zdań pojedynczych, stwierdza: „Gwary odznaczają się częstym użyciem zdań bezpodmiotowych nieosobowych, o wiele częstszym niż w języku literackim” (Konieczna 1961, 277). Jest to jedna z wyraźniejszych różnic w stosunku do składni ogólnopolskiej, zwłaszcza składni języka mówionego, z którą syntaksę gwarową więcej łączy niż dzieli. Zdania z *ono* bez wątpienia należą do specyficznych właściwości gwarowych<sup>10</sup>.

Z badań H. Koniecznej (1949) i M. Szymczaka (1962) wynika, że wypowiedzenia tego typu były powszechne w gwarach, którymi się zajmowali. Odminną tezę postawił T. Kurdyła, który uważa, że pełnienie przez *ono* funkcji pustego podmiotu to zjawisko marginalne w gwarach polskich (Kurdyła 2021, 194). Wydaje się, że na podstawie

<sup>10</sup> Janina Labocha postuluje, żeby w badaniach nad składnią gwarową zajmować się właśnie takimi zjawiskami. Zachęca: „Warto próbować znaleźć w materiale dialektologicznym te struktury syntaktyczne, które są charakterystyczne dla składni gwarowej, czyli takie, które nie występują w polszczyźnie ogólnej, w jej odmianie potocznej” (Labocha 2018, 214).

zaprezentowanego wyżej materiału można stwierdzić, iż w gwarze Rzepiennika Strzyżewskiego były to konstrukcje częste. Trzeba jednak podkreślić, że współcześnie szybko wychodzą z użycia. W tej chwili są to wypowiedzenia spotykane przeważnie u nosicieli gwary z najstarszego pokolenia i sporadycznie notowane w średnim pokoleniu mieszkańców badanej miejscowości.

Przedstawione wyżej zestawienie pokazuje, że w gwarze Rzepiennika struktury składniowe z *ono* najliczniej są reprezentowane w zdaniach odnoszących się do zjawisk w przyrodzie, przede wszystkim meteorologicznych. Wynika to po części z faktu, że rozmowy o pogodzie są bardzo częste. I nie jest to temat wyłącznie konwencjonalny, jak w wypadku rozmów mieszkańców miast, ale poruszany ze względu na istotny wpływ na życie i pracę mieszkańców tradycyjnej wsi, zajmujących się głównie rolnictwem.

Zdania z *ono* często też występują, gdy mowa o doznaniach fizycznych i psychicznych człowieka. Pojawiają się przede wszystkim, gdy wypowiedź dotyczy chorób i dolegliwości, co można wiązać z faktem, że rozmówcami podczas badań gwarowych były przede wszystkim osoby starsze.

Wyróżnia się również grupa wypowiedzeń, w których mówiący zaznaczają swój stosunek do omawianych zagadnień. Kilka razy w różnych zdaniach zanotowano frazę *ono sie mi widzi* (wydaje mi się). Podobnie, bywa powtarzane zdanie: *ono jakosi(k) będzie*. Tego typu struktury bywają powielane bez namysłu, funkcjonują jako spetryfikowane całości, ale należy zaznaczyć – tylko w języku starszych użytkowników gwary.

Ciekawe znaczeniowo są zdania, w których treść stanowi informowanie o różnych wielkościach. Dosyć licznie występują takie wypowiedzenia, w których mówiący informują o odległości, wadze, dystansie czasowym. Zwykle w tych zdaniach występuje jednostka miary wyrażona rzeczownikiem (*korzec*, *meter* ‘kwintal’, *kilometr* itp.), niekiedy przysłówki (*daleko*, *długo*).

Należy zauważyć, że w gwarze Rzepiennika Strzyżewskiego występują zarówno wypowiedzenia typu: *Ono grzmi*; *Ono leje*, jak i: *Grzmi*; *Leje*. Ich użycie nie wiąże się z żadną różnicą semantyczną czy pragmatyczną. Konstrukcje z *ono* nie były także w żaden sposób nacechowane stylistycznie. Współcześnie natomiast odczuwa się je jako archaiczne. W literaturze przedmiotu można się zetknąć z poglądem, że konstrukcje z *ono* są nacechowane emocjonalnie (Bauer 1959, 611). Jest to – na ile się to udało ustalić – pogląd odosobniony. Według Z. Klemensiewicza konstrukcja *ono pada* nie jest „postacią z zabarwieniem emocjonalnym”, tylko „postacią pamiątkową rozwojową” (Rak 2019, 296).

Możliwość paralelnego wyrażania treści w wypowiedzeniach *leje / ono leje* sprawia, że do głosu może dochodzić ekonomia języka. Zanika forma dłuższa, zawierająca element mało istotny w perspektywie komunikacyjnej, podobnie jak to się stało w polszczyźnie historycznej, o czym wspomniano wcześniej.

## 5. Zdania z *ono* w perspektywie formalnej

Omawiając struktury składniowe z *ono*, trzeba zwrócić uwagę na to, że orzeczenie występuje w 3. os. l. poj., w rodzaju nijakim, w tych formach koniugacyjnych, w których możliwe jest określenie rodzaju. Czasownik może występować we wszystkich czasach,

ale poświadczone są tylko dwa tryby: oznajmujący (wyraźna przewaga) i przypuszczający: *Óno bułoby co robić, ino zeby człowiek siuły miał*.

Warto również zwrócić uwagę na pozycję *ono* w zdaniu. W zanotowanych wypowiedzeniach jest to przede wszystkim pozycja inicjalna. Zaimek najczęściej występuje na początku zdania pojedynczego, np.: *Óno sie pochmuralo; Óno nie jes tak ciepło*. W wypadku zdań złożonych *ono* występuje bezpośrednio po składniku zespolenia: *Sucho jest, ale óno sie jakosi zorze tyn zogón*. Zaimek *ono* może też zajmować inną pozycję w zdaniu w tego rodzaju wypowiedzeniach (por. np.: *Jakże się tyż stało ono z tem waszem grontem*, Zaczarne k. Tarnowa, Gawin 1904, 46), ale w badanej gwarze takich realizacji nie zanotowano i – jak pokazuje dostępny materiał gwarowy – są one relatywnie rzadkie.

W analizowanym materiale znajdują się też zdania zawierające komponent *ono*, chociaż występuje w nich podmiot, por.: *Óno ik buło tam ino dwók, ale i tak se dali rade; Óno zgasto światło wtyncos; Óno w stary cholpie to podłóg nie buło, ino zymia; Óno cuć tu cosik; Óno tu cosik zaśmierdziało jak fras; Óno mróz buł jak smok; Óno w niedziele jes nojwiyncy casu; Óno juz niewielu jes siana, trza będzie dziesi kupić; Óno tu kiejsi będzie jakisi kóniec; Óno mi cosik w nogi wlazło; Óno bułoby dobrze zacekać jesce ze sianym; Óno juz kawoł dnia ubuło; Óno ta kiedysi sie pogoda poprawi; Óno za noc to z pół wiadra ukapie*.

Z podobnym zjawiskiem mamy do czynienia w gwarach łowickich i łęczyckich. Jak stwierdza H. Koneczna, znaczne rozpowszechnienie konstrukcji składniowej typu *ono pada* doprowadziło do powstania nowego typu zdań z *ono*, np. *óno sie zrobiel desc; óno go rano kasiel zawdy dusi*, które określiła mianem zdań kontaminowanych (Koneczna 1948, 126; 1949, 39). Pisz:

W zdaniach tych orzeczenie stosuje się jeszcze w formie liczby i rodzaju do podmiotu logicznego, jednakże podmiot jest usuwany na plan dalszy, stanowi jakby część orzeczenia, a zdanie całe przez wprowadzenie na pierwsze miejsce zaimka *ono* włączone zostaje do kategorii impersonaliów (Koneczna 1948, 126–127).

Podobne obserwacje poczynił M. Szymczak. Wskazał na pojawianie się zaimka *ono* „nawet w tych zdaniach, w których występuje normalny podmiot, np. *Óno bydzie pewno pogoda [...], a tak to nom sie zdaje, że óno jes słóma sucho, ale [...]*” (Szymczak 1962, 212). Podkreślił jednak, że są to sytuacje sporadyczne. Wydaje się, że w gwarze Rzepiennika Strzyżewskiego te konstrukcje do sporadycznych nie należą.

Można się zastanawiać, czy w tych zdaniach podmiotowych komponent *ono* nie pełni funkcji partykuły. Marian Kucała zalicza *ono* właśnie w takim wypadku do partykuł: *Óno ta przidą zbiyrki, to nos dobrze przizgrzebi* (Kucała 1957, 291). Podobnie w *Słowniku gwary Zakopanego i okolic* Juliusza Zborowskiego *óno* zostało zakwalifikowane jako partykuła: *Óno ta i psi majom dogodanie pomiędzy sie* (Zborowski 2009, 250). W MSGP Jerzy Reichan kwalifikuje *ono* jako partykułę wzmacniającą ‘otóż, wszak’, ale trzeba zaznaczyć, że hasło zostało zilustrowane zdaniem bezpodmiotowym: *Óno haj sie moze i odmiyni, wsze przecie nie będzie loło* (Sękowa k. Gorlic, MSGP 2010, 172).

## 6. Geneza konstrukcji składniowych z *ono*

Trudno jednoznacznie wyjaśnić pochodzenie omawianych struktur w języku. W literaturze znajdziemy różne próby tłumaczenia ich genezy. Halina Koneczna, odnosząc się do występowania konstrukcji z *ono* w gwarze łowickiej, odrzuca tezę powielaną w opracowaniach slawistycznych, że jest to wpływ języka niemieckiego. Argumentuje to następująco:

Ponieważ tę samą postać impersonaliów spotykamy również w innych gwarach polskich, a także w innych językach słowiańskich, więc jest to zjawisko językowe ogólnosłowiańskie – rodzime, a nie powstałe pod wpływem składni niemieckiej, jak to dotychczas twierdzili niektórzy slawiści (Koneczna 1948, 126)<sup>11</sup>.

W innym miejscu ta badaczka, odnosząc się ogólnie do występowania zdań bezpodmiotowych, podkreśla, że jest to wyraz odmiennej postawy jednostki wobec świata. Mieszkaniec wsi woli zrzucić z siebie odpowiedzialność, przyjmuje postawę bierną i daje temu wyraz nawet na poziomie składniowym. Jak pisze, „bezpieczniej było powiedzieć: *óno my sie zabocelo* [...] niż *ja zapomniałem* – choć znaczenie jest w obu wypadkach to samo” (Koneczna 1961, 19). Nie jest to jednak argument uzasadniający wszystkie użycia *ono* w zdaniach. Przykładowo, gdy mowa o zjawiskach meteorologicznych (*óno leje*) czy innych, np. nadprzyrodzonych (*óno strasyło w ty cholpie*), trudno mówić o biernej postawie mówiącego. Takie zdania H. Koneczna objaśnia następująco: „Ponieważ człowiek wypowiadający je nie widzi, nie domyśla się żadnego wykonawcy obserwowanych przez siebie czynności lub też [...] boi się o nim myśleć, a przede wszystkim mówić, więc żadnej odmiany działającego podmiotu realnego tu nie wprowadza” (Koneczna 1958, 72).

Z kolei T. Kurdyła wskazuje dwie przyczyny, które być może tłumaczą występowanie omawianych konstrukcji:

Po pierwsze, unikanie wypowiedzi bezpodmiotowych może być przejawem dążenia do konkretyzacji i porządkowania fenomenów świata empirycznego. Nawet jeśli utrudnione lub niemożliwe jest rozpoznanie wśród zjawisk atmosferycznych czy fizyczno-mentalnych wykonawcy czynności lub sprawcy stanu, to na płaszczyźnie językowej, opisującej owe stany i czynności, agens (wykonawca, sprawca) jest wyrażony formalnie, właśnie za pomocą zaimka wskazującego *ono*. Po drugie zaś, możliwa jest interpretacja związana z pierwszą, ale jednocześnie w pewnym sensie jej przeciwna, mianowicie *ono* w zdaniach „bezpodmiotowych” może być wykładnikiem tzw. modalności epistemicznej, wyrażającej niepewność mówiących co do statusu ontologicznego bytów powodujących pewne zjawiska, głównie pogodowe. Co więcej *ono* w tego typu konstrukcjach składniowych występuje na ogół w znaczeniu negatyw-

---

<sup>11</sup> Halina Koneczna odwołuje się do ustaleń Franza Miklosicha i Vaclava Vondráka (Koneczna 1949, 39–40), którzy opowiadali się za wpływem niemieczyny. Badaczka podkreśla: „Faktem niezaprzeczonym jest to, że w łowickiej gwarze, nie utrzymującej stosunków językowych z żadnymi dialektami niemieckimi, zaimek *ono* jest prawie stałym składnikiem zdań bezpodmiotowych” (Koneczna 1949, 40).

nym i w kontekstach, które przedstawiają coś niepożądanego, nieprzyjemnego<sup>12</sup> (Kurdyła 2021, 194–195).

Trudno z synchronicznego punktu widzenia wyjaśnić obecność w języku zdań z *ono*. Jeśli jednak mówimy tu o zjawisku dość szerokim, występującym w różnych językach indoeuropejskich, to przyczyna musi mieć charakter uniwersalny, działający w różnych społecznościach o różnym typie mentalności. Chyba nie należy się ograniczać do szukania genezy wyłącznie w mentalności prostego ludu. Być może przyczyna tkwi w strukturze języka. Może mówiący chcieli zachowywać dominujący schemat składniowy, w którym obok orzeczenia występuje podmiot wyrażony mianownikiem.

### Literatura

- Bauer J. (1959), *Otázka syntaktických jevů v slovanském jazykovém atlase*, „Slávia”, t. 28, s. 607–616.
- Brajerski T. (1977), *O orzeczeniach typu jedzono*, pito, „Roczniki Humanistyczne”, t. 25, z. 4, s. 5–36.
- Dejna K. (1978), *Słownictwo ludowe z terenów byłych województw kieleckiego i łódzkiego (L–M)*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. 24, s. 149–274.
- Doros A. (1975), *Werbalne konstrukcje bezosobowe w języku rosyjskim i polskim na tle innych języków słowiańskich*, Kraków.
- Gawin T. (1904), *Teksty w gwarze zaczarnieńskiej*, „Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. 1, s. 37–50.
- Kalkowska A. (1979), *Problemy opisu składni historycznej*, „Język Polski”, t. 59, nr 5, s. 329–340.
- Karpowicz T. (1999), *Gramatyka języka polskiego. Zarys*, Warszawa.
- Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński T., Urbańczyk S. (1955), *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Klemensiewicz Z. (1967), *Studia syntaktyczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Klimajówna Z. (1964), *Składnia gwar kilku wsi w pow. Dąbrowa Tarnowska woj. krakowskie*, „Roczniki Humanistyczne”, t. 12, z. 4, s. 27–60.
- Koneczna H. (1948), *Z obserwacji syntaktycznych nad gwarą łowicką*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, t. 8, s. 126–127.
- Koneczna H. (1949), *Zdania bezpodmiotowe w gwarze łowickiej*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, t. 3, s. 36–47.
- Koneczna H. (1955), *Od zdań podmiotowych do bezpodmiotowych*, „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 281–292.
- Koneczna H. (1958), *Funkcje zdań jednoczłonowych i dwuczłonowych w języku polskim*, „Z polskich studiów slawistycznych”, t. 1, Warszawa, s. 71–98.

<sup>12</sup> Zaimek *ono* występuje nie tylko w kontekstach mówiących o zjawiskach negatywnych z punktu widzenia mówiącego, por. np.: *óno akurat widno było* (Szymczak 1962, 212), *óno plaguje mu w Pciónowie* (wiedzie mu się dobrze w Pszczonowie) (Koneczna 1949, 41), *Óno sie rozchmurzo, chyba nie będzie dyszcza* (Brzozów, KSGP).

- Koneczna H. (1961), *Gwara łowicka*, „Literatura Ludowa”, t. 5, nr 1–2, s. 12–19.
- Koneczna J. (1961), *Zdania pojedyncze w gwarach polskich. Próba ogólnej charakterystyki*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze”, t. 37, s. 269–292.
- Kosiński W. (1915), *Słownik okolic Czehowa*, „Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. 7, s. 27–74.
- KSGP, *Kartoteka Słownika gwar polskich PAN* znajdująca się w Instytucie Języka Polskiego PAN w Krakowie.
- Kucała M. (1957), *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich*, Wrocław.
- Kurdyła T. (2021), *O wybranych zaimkach gwarowych z Polski południowo-wschodniej (przyczynek)*, „LingVaria”, t. 16, nr 1 (31), s. 183–197.
- Labocha J. (2018), *Składnia gwarowa w badaniach językoznawczych*, [w:] *Historia języka, dialektologia i onomastyka w nowych kontekstach interpretacyjnych*, red. R. Przybylska, M. Rak, A. Kwaśnicka-Janowicz, Kraków, s. 211–217.
- Miodunka W. (1970), *Imiesłowy przysłówkowe w dialektach języka polskiego*, „Zeszyty Naukowe UJ”, t. 229, „Prace Językoznawcze”, z. 29, s. 95–117.
- MSGP, *Mały słownik gwar polskich*, red. J. Wronicz, Kraków 2010.
- Nitsch K. (1968), *Wybór polskich tekstów gwarowych*, Warszawa.
- Perczyńska N. (1975), *Wybrane cechy składniowo-stylistyczne polszczyzny mówionej (na materiale gwary północnomazowieckiej wsi Szczutowo i okolic)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Pisarkowa K. (1984), *Historia składni języka polskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Rak M. (2019), *Zenon Klemensiewicz a składnia dialektów polskich i słowiańskich*, „LingVaria”, t. 14, nr 28, s. 289–301.
- Rieger J., Nepop L. (1999), *Teksty z Burtyna koło Polonno z komentarzem językowym*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 9, red. J. Rieger, Warszawa, s. 137–143.
- Stopka A. (1898), *Materiały do etnografii Podhala (Zakopane, Kościelisko, Poronin, Czarny Dunajec)*, „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne wydawane staraniem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. 3, s. 73–166.
- Szymczak M. (1962), *Z badań nad składnią gwary łączyckiej*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, t. 8, s. 197–218.
- Świdarska H. (1929), *Dialekt Księstwa Łowickiego*, „Prace Filologiczne”, t. 14, s. 257–413.
- Trojnar Z. (1993), *Gwara ludowa wsi Markowa*, [w:] *Z dziejów wsi Markowa*, red. J. Półciwiartek, Rzeszów, s. 351–380.
- Urbańczyk S. (1953), *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa.
- Zborowski J. (2009), *Słownik gwary Zakopanego i okolic*, Zakopane–Kraków.